

СИМВОЛІКА ОБРАЗУ ПСА У ПРОЗІ СЕРГІЯ ЖАДАНА

У статті розглянуто символ пса у прозі Сергія Жадана через зв'язок зі слов'янською міфологією. У творчості письменника ця символіка пов'язана з урбаністичними мотивами та неприкаяністю Жаданових персонажів. Найяскравіше символіка образу пса розкривається в останньому романі Жадана «Інтернат», де демонічні пси асоціюються зі смертю. Якщо звернутись до народних уявлень, то можна простежити, що собака завжди була амбівалентним символом, у якому поєднувалось добродійне й демонічне начала. Таку неоднозначність ми й бачимо у Жадана. Можна також провести паралель із символікою вовка, яка дуже тісно пов'язана з символікою собаки, – у фольклорі вовк знаменує щось чуже і потойбічне. Це підкреслює важливість концепту «свого/чужого» в письмі Сергія Жадана.

Ключові слова: Сергій Жадан, символ, пес, смерть, вовк, амбівалентність.

Кожного письменника ми впізнаємо за його неповторним стилем. Щоразу в такому індивідуалізованому письмі ми прочитуємо якісь спільні схеми, матриці, топоси – так промовляє до нас свідомість (або ж підсвідомість) автора.

Письмо Сергія Жадана рясніє такими місцями, адже між його прозою і поезією багато спільного, й частина символів і схем перекочує з одного твору в інший. І одним із таких найважливіших для Жадана образів є символ собаки.

Образ пса проступає у Жадана мало не з перших сторінок більшості прозових творів. Причому з'являється він, здавалося б, зовсім невмотивовано, у найнесподіваніших місцях, в основному в порівняннях: «Серце поспішало так, наче боялося спізнитись на потяг. Воно рвалось уперед, мов пес, якого довго тримали на ланцюгу» [6, с. 201], «Дорога була розбита, мов хребет пса, що потрапив під фуру» [4, с. 168], «Потому обережно визирає з-за рогу, бачить, як вулицею на повній швидкості пролітає болотного кольору маршрутка. Рвані залізні боки, мов у бойового пса, вибиті вікна» [5, с. 103].

Символ цей з'являється також і в поезії:

Війна, мов сука, вигодовує щенят,
яких їй підкидають,
назавжди роблячи їх сестрами та братами [3].

Найчастішим синонімом до слова «пес» є «вуличний»: «Квітень був дощовий, за автобусом із домовиною бігли вуличні пси, ніби почесна сторожа, час від часу кидаючись на чорні колеса похоронного фольксвагена, не бажаючи відпустити Марата до царства мертвих» [6, с. 11], «Мав

оливкового кольору шкіру, вузькі очі, недовірливий важкий погляд, невиразну усмішку, жовті зуби старого вуличного пса, слабкі легені й заплиле жиром серце. Сніданки Коля готував собі сам» [6, с. 107]. Цей синонім є не випадковим, зважаючи на урбаністичність Жаданових сюжетів та закинутість його героїв, що їх він часто порівнює із псами. Складається також враження, що пси є постійним атрибутом Жаданових міських вуличок. Хоча, як ми побачимо далі, цей символ є дуже амбівалентним. Згадати хоча б вівчарку Пахмутову з «Ворошиловграда», яку повісили – у цій метафорі прочитується іронія щодо ворожого світогляду, але водночас смерть тварини передвіщає щось моторошне.

Найбільш завершеною й виразною амбівалентна символіка цього символу проступає саме в останньому романі Жадана, в «Інтернаті». Уже на початку ми натрапляємо на порівняння українських військових із вуличними псами: «Паша йде за ним, крок у крок, намагаючись не дивитися в очі військовим. У дитинстві він так проходив повз вуличних псів: головне, не дивитись їм в очі, подивившись – відразу відчують чужого» [5, с. 28].

Через увесь твір ниткою проходить символ пса як передвісника смерті. Але наприкінці роману ми бачимо, навпаки, позитивне забарвлення образу собаки. У цьому проступає двоїстість символічного навантаження, адже собака завжди був символом як демонічного, так і божественного: «Символічна амбівалентність С. та кішки та двоїстість ставлення до них проявляється у наданні їм як божественних, так само й диявольських

рис» [8, с. 94]. У східнослов'янських народів є декілька етіологічних легенд, пов'язаних із цим: наприклад, київська легенда про те, що собака з'їла людину, яку диявол виліпив собі за образом людини, зліпленої Богом, або казанська легенда, за якою собака була створена Богом із бруду, яким диявол замастив створену Богом людину [8, с. 94].

Демонічного забарвлення дістає образ собаки в «Інтернаті». Спочатку ми це бачимо з того, що головний герой всюди відчуває псячий дух: «Є в мене на горищі валізи? – питає Паша сам себе. Немає, відповідає він собі. Немає. І підходить до валіз. Підходить, хоче відчинити одну, але з валізи тягне таким важким псячим духом, що Паша не наважується» [5, с. 91–92]. Тут собака ніби виступає передвісником неспокійного життя. Такий символ наштовхує на щось тривожне. Прикметно, що вищенаведена цитата є уривком зі сну головного героя, отже, пес виступає як образ підсвідомих страхів і тривоги.

Різні асоціації з собакою можна потрактувати і як погані прикмети: «Розбита лавочка. Біля лавочки щось чорніє. Схоже на мертвого пса. Паша здригається, але стоїть, не відходить» [5, с. 186]. У такому самому ключі цей образ можна проаналізувати в іншому епізоді, де йдеться про розмову жінок у вокзальному підвалі – одна розповідає іншій про труп якоїсь тварини без голови, яку поклали біля її під'їзду, й очевидно, що йдеться про собаку, тим паче, що Паша буквально одразу після цього знову відчуває «псячий дух»: «Хтось піднімається з кутка, повільно йде на вихід. Худий, затемнений, з валізами в руках. І коли проходить повз, від валіз міцно б'є мокрим псячим духом. Паша аж відвертається, ніби це за ним прийшли» [5, с. 205].

Таке негативне навантаження цього образу, імовірно, походить із народних повір'їв, за якими в образі собаки може являтися нечиста сила – відьма (брестське, гуцульське, люблінське повір'я), чорт (східнослов'янське, польське), а також душа загиблого (повір'я, поширене на території карпатської України та Польщі) або вампір (сербське й хорватське повір'я) [8, с. 94].

Отже, символ собаки у східних слов'ян здавна був пов'язаний із чимось потойбічним – саме таке значення образу пса ми бачимо у творах Сергія Жадана.

Авторка «Слов'янського бестіарію» у статті про пса також подає цитату із одного зі списків давньоруської пам'ятки XVIII ст. «Слово про розсічення людського ества». Цитата ілюструє багатозначність символу собаки: «Песь бо три права вь себѣ иматъ: первый – добропамятливъ,

вторый – зависть, третіе – сторожество; человек же во всѣхъ сихъ бываетъ, сего ради и песь нарицается, добръ или золь» (цитую за В. Беловой) [1, с. 205]. Важливо, що другим символічним значенням у цьому словнику є позначення біса.

Якщо простежити еволюцію символу собаки за перебігом розгортання сюжету в «Інтернаті», то ми можемо побачити, що на початку входження в місто герой зустрічає пса, який спочатку горнеться до нього, а потім іде до чужих військових, по суті, зраджуючи головного героя. Цей пес виступає символом якоїсь незбагненої сили, яку вже не так і просто схилити на свій бік. Потім, коли Паша забирає Сашу з інтернату, з'являються пси, що нападають на них. Кульмінацією стає сцена-марення головного героя, де він розуміє, що чорні цятки на горизонті – це пси, готові його роздерти: «І чітко розрізняє темних псів на білому тлі: вгрузають важкими грудьми в скрижаніле полотнище, вивертають лапами снігове ошмаття, валують, усе гостріше відчуваючи теплий запах жертви. Все ближче й ближче, все лютіше й азартніше, розуміючи, що жертва нікуди не втече, нікуди не дінеться, розуміючи, що ось вона, попереду, на відстані кількох сильних ривків, ще трішки, ще якусь мить – і її можна буде накрити в стрибку, можна буде вгризтись зубами в горло, ось вона, намагається вирватися, намагається перехитрити долю» [5, с. 324]. Герой усвідомлює, що весь цей час тварина була атрибутом смерті: «На кого вона чекає? І за ким прийшла? Очевидно, за мною, здогадується Паша, очевидно, це за мною вона йде назирці третій день, це від неї так важко тхне мокрою псиною, це за мною вона полює, до мене прицілюється» [5, с. 322]. Але наприкінці роману з'являється щеня, що його рятує Саша. Якщо звернутись до народних вірувань, побачимо, що собаки можуть також і відлякувати смерть: «При цьому С., звичайна (пол. келець.) або відмічена особливими ознаками... має здатність бачити й відлякувати нечисту силу, відьму, смерть» [8, с. 94]. Можна зробити висновок, що трансформації, які відбуваються із образом собаки упродовж роману, є тлом та ілюстрацією перебігу подій, що відбуваються з героями, яким у підсумку вдається вислизнути з лап смерті й навіть переконати її в чомусь, схилити на свій бік: «Коли побачив його в лікарні, там, у коридорі, подумав, що він щойно розмовляв зі своєю смертю. І зміг її в чомусь переконати. Або не зміг. Але й вона його не змогла» [5, с. 330]. Саме тому в кінці з'являється щеня, символізуючи перемогу над смертю і нове життя.

Образ собак як смертельної загрози з'являється й у «Месопотамії», наприкінці оповідання «Фома», де Фіма стикається зі зграєю псів: «Фіма підвівся. Просто перед ним, на відстані двох кроків, важко дихаючи й висолоплюючи сухі язика, чатували темні вуличні пси, пригнувшись і постогнувши від напруження та спеки. Двері за плечима, важко вдарившись іржавим металом, причинились. Відступати не було куди. Пси дивились на нього порожньо й запекло» [6, с. 177], «Старший повільно повів шиєю, завмер і почав хрипко видихувати всю свою чорну агресію, Фіма зрозумів, що це кінець, що ось тепер усе напевне й почнеться, що старший повідомив своїх про те, що далі тягнути немає сенсу – потрібно просто порвати цього чужого, що забрів на їхню територію» [6, с. 178]. Але приходить жінка, яка відкликає псів і таким чином рятує головного героя. Варто зазначити, що ватажку псів автор дав багатозначне ім'я Бальтазар.

Є у «Месопотамії» у першій новелі й зв'язок між вуличними псами та смертю, що видно у першій сцені з новели «Марат», де пси супроводжують похоронну процесію.

Не слід випускати з поля зору й те, що в народних віруваннях символ собаки тісно пов'язаний із символом вовка: «С. виступає символічною відповідністю вовку», адже вовка вважали собакою лісовика, святого Георгія або святого Сави [8, с. 94]. А. Мороз у своїй статті говорить про амбівалентну природу вовка: «Розглянуті вірування й обряди показують ніби двозначну сутність вовка, який поєднує в собі демонічні й людські риси», а також про те, що вовк в народних уявленнях асоціюється з померлими: «Ця особливість, а також контакти вовка з потойбічним світом можуть вказувати на зв'язок вовка з душами предків» [7, с. 84].

А. Гура у своїй праці також підкреслює зв'язок вовка з померлими, що підтверджується різними слов'янськими віруваннями про вовка як живого мерця або двійника людини (у південних слов'ян), а також про те, що вовк, побачений уві сні, символізує смерть. На Поліссі, зокрема, зустрівши вовка, згадують померлого [2, с. 124].

Особливої уваги заслуговують прикмети, пов'язані з вовками. Зокрема, у росіян, а також у македонців велика кількість вовків передвіщає війну; війну також пророчить виття вовків і їхні сліди [2, с. 156]. Аналогія з символом пса в «Інтернаті» в цьому випадку очевидна.

Але найважливішим є те, що вирішальною характеристикою вовка у народних уявленнях

була його «чужість» [2, с. 157]. Саме тому вовк міг співвідноситись із женихом, з мертвим або з предком. Псів, що є втіленням смерті й чимось, що наздоганяє головного героя, також можна трактувати як щось ірраціональне й незбагненне, в тому числі як «чужого».

Але головним тут постає трохи інший аспект цього поняття. В «Інтернаті» (а також і в «Месопотамії»), окрім лінії явної асоціації собак зі смертю, також проступає пов'язаність символу пса з опозицією «свій/чужий», що видно з наведеної на початку роботи цитати про військових, яких автор порівнює з вуличними псами, що одразу відчують чужого, а також зі сцени зустрічі Фіми з псами. Собака є втіленням інстинкту самозахисту, бо вона легко відчуває страх і слабкість іншого («Пес це теж відчуває – нікому він тут не потрібен, ніхто його тут не тримає, і розраховувати він тут може не так на чийсь великодушність, як на слабкість. Мабуть, тому й вибрав безпомилково Пашу» [5, с. 76]). Наголос на інстинктивному відчутті псами слабкості людини є поштовхом і тлом для зображення морального дорослішання героя. Найяскравіше цю важливість опозиції «свій/чужий», «своє/чуже» ілюструють слова зі сцени, де на Пашу й Сашу, які намагаються вибратися з міста, на одній із вуличок нападає зграя собак: «Пси насторожені, обережні. Проте зовсім не налякані. Відразу видно, хто тут чужий, хто тут не на своєму місці» [5, с. 163]. І знову ми бачимо пов'язану з цим темою слабкості й страху: «Вони відчувають, що ти їх боїшся» [5, с. 164].

Як бачимо, символ пса органічно вписується в простір Жаданової прози, чітко поділений на «своє» і «чуже», на «своїх» і «чужих». І ця тема в автора завжди пов'язана із підкресленою маскуліністю його творів, у яких для чоловіків матричною є схема захисту «свого» й відмежування його від «чужого».

Наприкінці слід зазначити, що вовк, як і собака – питомо маскулінні символи. Вовк у фольклорній традиції є позначенням жениха [2, с. 126], а собака в парі з кішкою завжди протиставлялись як «чоловіче – жіноче» [8, с. 94]. Отже, мотивація частих порівнянь героїв Жадана із псами прояснюється. Словосполучення «вуличні пси» має в собі закладені сенси урбаністичного-покинутого, а також маскулінного.

Прикметно, що у висновках ми зазначаємо про символічне ототожнення персонажа із псом, тоді як розпочинали аналіз із розгляду пов'язаності псів зі смертю. Це підкреслює амбівалентність символу пса, що, як ми бачимо, був закладений у віруваннях слов'ян і зберіг цю двоїстість

навіть до XXI ст. У Жадана ж це насамперед символ смерті, який впливає із вірувань про демонічну природу собак та вовків, їхній зв'язок із потойбічним світом. Опозиція «своє/чуже» може слугувати як для зображення демонічних

псів, так і для наведення асоціацій між псом і персонажами Жаданової прози. Отже, символ пса є певною потойбічною силою, яка залежно від обставин повертається то тим, то тим боком.

Список літератури

1. Белова О. Славянський бестиарій. Словарь названий и символики. Москва : Индрик, 1999. 320 с.
2. Гура А. Символика животных в славянской народной традиции. Москва : Индрик, 1997. 912 с.
3. Жадан С. Вони б мали тебе називати сестрою... *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/serhiy.zhadan/posts/1233005576747708>.
4. Жадан С. Ворошиловград; Бігти, не зупиняючись. Харків : Фоліо, 2015. 316 с.
5. Жадан С. Інтернат. Чернівці : Meridian Czernowitz, 2017. 334 с.
6. Жадан С. Месопотамія. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 288 с.
7. Мороз А. Волк в южнославянской народной культуре: Человеческое и демоническое. *Миф в культуре: человек – не-человек* / ред. Л. Софронова, Л. Титова. Москва : Индрик, 2000. С. 78–86.
8. Славянские древности : этнолингвистический словарь : в пяти томах / под ред. Н. И. Толстого. Москва : Международные отношения, 2012. Т. 5 : С (Сказка) – Я (Ящерица). 736 с.

S. Umanets

THE SYMBOLISM OF DOG IMAGE IN SERHIY ZHADAN'S PROSE

This article focuses on the symbolical meaning of the concept of a dog in the works of Serhii Zhadan, mainly in "Internat" and "Mesopotamia". We can find this symbol as a synonym for "street", frequently used as an epithet for Zhadan's characters.

The most important feature of the symbol of a dog is its ambivalence: it arises not only marking the hero of a novel but also as a sign that tells us that something evil will happen. The dog symbol is a symbol of death, as we can see it from "Mesopotamia" and "Internat", where this correlation is the most obvious. There are two scenes in these books that in both cases illustrate the same theme, although with different ending. In "Mesopotamia", the hero faces a bunch of outraged dogs that are ready to attack, but a woman rescues him. In "Internat's" culmination, the hero tries to run away from dogs and death in his imagination and also in real life, and eventually succeeds.

We can find the roots of such symbolism in mythology and folklore. The dog has always been a symbol of a friend, on the one hand, and something demonic, on the other.

What is more, we should not forget about the connection between the symbol of a wolf and that of a dog, for they are sometimes very close. For instance, in folklore, the wolf has had a meaning of something that is behind the world of the living and has a connection to dead people, which corresponds perfectly with the symbol of the deathly dogs in "Internat".

In addition, a wolf in Slavic mythology signifies a foreign creature, the Others. The opposition of Self and the Other, which divides the world into "Mine" and "Foreign", is crucial for understanding Serhii Zhadan's novels. This opposition is also connected to the maleness and abandonment of his heroes.

To sum up, the symbol of a dog in Zhadan's works is ambivalent. It can be interpreted as a symbol of death and something mysterious, and also a concept important for a "Mine/Foreign" opposition.

Keywords: Serhii Zhadan, symbol, dog, death, wolf, ambivalence.

Матеріал надійшов 25.06.2018